
The Link between Architecture and the Genesis of Islamic Ethical Behavior

---

Ahmad Danaei-nia^{1*}, Mehrnaz Totonchi²

1. Assistant Professor, Faculty of Art and Architecture, University of Kashan, Kashan, Iran

2. MA student of architecture, University of Kashan, Kashan, Iran

(Received 7 Apr 2017, Accepted 24 Aug 2017)

Moral values and taking into account their extension via the external and internal capacities of art and architecture can serve as a starting point for the development of ethics in human. Modern man's need for a spiritual basis is particularly pressing due to the current spiritual crisis his existence faces. Ethics can serve as a spiritual element in the genesis of a spiritual space provided that it strengthens the practical ethics in the users of that space. The incarnation of this requires a framework, and geometry as the body and physical structure in architecture can take in this conceptual content and establish a link between ethics and architectural space so as to furnish the fundamentals of an ethical behavior. The key question of this research is that how geometry and ethics are linked to generate an ethical behavior in human?

The research method is qualitative. The main purpose was to determine the ways in which ethics is generated in man's behavioral acts. First, man's was examined via attempts to identify and describe his behavior before analyzing the origins of human traits to determine the "susceptible areas." Then these areas were analyzed in the "different stages of the development of moral behavior." Finally, the potential role of Islamic art and architecture in affecting the "receptive areas" was investigated.

The ethic-generating geometry pattern, shaped through ordering the "geometry of areas" in terms of the pattern of ethical behavior formation stages, and the ethic-oriented spatial-geometrical organization ordered as heart geometry, wisdom geometry, and geometry of the five senses, and the repetition of the geometry units and the repetition of the pattern

comprise the findings of the research. This organization reflects the order of the formation of architectural spaces, which will set the scene through leaving permanent impact on his soul (*nafs*) and its dimensions for the disposition of the users of the space to ethics as they pass through the latter. A spatio-geometrical instance of the process is found in the architecture of *zoorkhaneh* (a traditional Iranian gymnasium). The process is incarnated in the form and geometry of the architecture of *zoorkhaneh*, the space function (the social-human organization within the *zoorkhaneh*) and the neighborhood architecture (culture).

Finally, geometry and ethics in the generation of an ethical behavior meet at the common point of the building ethical behavior are linked at the common effectiveness point of the susceptibility of the three functions of the soul and the impact of geometry on them. In other words, man's souls has three aspects, and the geometry's effect of each of these provides a common point for the conjunction of the ethics with the architectural structure. Affected by the order of the stages of practical ethics (the genesis of ethical behavior), this conjunction give rise to ethical dispositions in the course of formation of the space. And, the ethic-generating geometry, influenced by the sequence of the ethical behavior pattern in the organization of the "geometry of the areas," furnishing an architectural model for spatial-geometric organization.

Keywords: Development of ethical behavior, Geometry, Ethics, Architecture.

---

* Corresponding author. E-mail: danaeinia@kashanu.ac.ir

پیوند معماری و تکون رفتار اخلاقی اسلامی

احمد دانایی نیا^{۱*}، مهرناز توتونچی^۲

۱. استادیار دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۱/۱۸، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۶/۶/۲)

چکیده

گسترش ارزش‌های اخلاقی با ظرفیت‌های درونی و بیرونی هنر و معماری می‌تواند نقطه‌ای برای آغاز رشد اخلاقیات در انسان باشد. اخلاق با ورود به فضاهای معماری و در صورتی که اخلاق عملی را در درون کاربران فضا تقویت کند، می‌تواند نقش عنصری معنایی را در ایجاد فضایی معناگرا داشته باشد. این معنا (= اخلاق) برای ملموس شدن و تجلی به ساختاری نیاز دارد. هندسه، یعنی کالبد و ساختار فیزیکی در معماری، می‌تواند این بار مفهومی را در خود جای دهد و پیوندی میان اخلاق و فضای معماری برقرار سازد. پرسش اصلی پژوهش این است که هندسه و اخلاق چگونه پیوند می‌خورد تا رفتاری اخلاقی در انسان بسازد.

روش پژوهش کیفی است. محوریت پژوهش بر چگونگی شکل‌گیری اخلاق در فعل رفتاری انسان واقع است. نخست به بررسی ماهیت انسان با تحقیق پیرامون شناخت و توصیف رفتار انسان پرداخته شده و مبدأ شکل‌گیری خصلت‌ها در انسان مورد مطالعه قرار گرفته و «ساحت‌های تأثیرپذیر» شناسایی شده است. آنگاه این ساحت‌ها در شکل‌گیری اخلاق عملی در «مراحل تکون رفتار اخلاقی» تحلیل شده است. الگوی هندسه اخلاق‌ساز و نیز سازماندهی فضایی-هندسی اخلاق‌محور با ترتیب: هندسه قلب، هندسه عقل، هندسه حواس پنج‌گانه، تکرار واحدهای هندسه و تکرار الگو، یافته‌های این پژوهش را تشکیل می‌دهد. مصادیقی فضایی-هندسی از این روند در معماری زورخانه به بحث گذاشته شده است. در نهایت بحث، هندسه و موضوع اخلاق در ساختن رفتار اخلاقی، در نقطه مشترک تأثیرپذیری سه کارکرد نفس و تأثیرگذاری هندسه بر آنها پیوند می‌خورد و الگویی معماری برای سازماندهی فضایی-هندسی به وجود می‌آورد.

واژگان کلیدی

تکون رفتار اخلاقی، هندسه، اخلاق، معماری.

* نویسنده مسئول مکاتبات: E-mail: danaeinia@kashanu.ac.ir

مقدمه

تجلی یابد. بر این اساس هندسه می‌تواند ظرفی برای اخلاق باشد. در این نوشتار هندسه در مفهوم ویژه هندسهٔ ساحت‌ها^۶ به کار رفته است. از آنجاکه معماری به‌مثابه محیط انسان‌ساخت بر کیفیت زندگی انسان تأثیر بسزایی دارد، این تأثیر در پیوند با ارزش‌های معنوی، اخلاق و گسترش آن به‌واسطهٔ محیط در فعل رفتاری فرد را سبب خواهد شد. اخلاق‌سازی به کمک معماری، به‌ویژه نظر به قرار گرفتن انسان امروز در بحران معنوی^۷ که او را به نظم روحانی و معنوی در شالودهٔ زندگی محتاج ساخته است، ضرورت بیشتری پیدا می‌کند. اگر اخلاق فضیلت‌ابزاری برای پروراندن یک شخصیت خوب قرار گیرد، انسان را در پرورش جامعهٔ خوبی که در آن مردم به منزلهٔ گروهی با منافع متقابل خواهند بود یاری می‌کند (Fisher 2008).

رابطهٔ انسان و محیط رابطه‌ای دوسویه است. هر دو به‌نوعی بر هم تأثیر می‌گذارد و از هم متأثر می‌شود. شناخت و توصیف و تبیین رفتار انسان به درک رابطهٔ محیط و رفتار کمک می‌کند و این مهم نیازمند فهم و درک ماهیت انسان است (Emamgholi et al. 2012, 33). آشنایی با ماهیت انسان در شکل‌گیری اخلاق و روندی که اخلاق در عمل به رفتار بدل می‌شود، گام نخست به شمار می‌آید.

پدیدار شدن آن در رفتار انسان مورد اندیشه و تحلیل قرار گرفته و چگونگی تجلی این مفاهیم بررسی شده است. در این پژوهش روش را واحد دانسته و از ابزارها و تکنیک‌های مختلف جمع‌آوری داده استفاده کرده‌ایم. (پدیدارشناسی و تحلیل اسناد، ابزارهای پژوهش برای فهم بهتر مفهوم اخلاق و رفتار بوده است).

پژوهش در بخش اخلاق (علوم انسانی)^۸ در چارچوب پارادایم^۱ تفسیری (= هرمنوتیک) عمل می‌کند و بر «تفسیر بر معنا»، «دلیل» و «محیط طبیعی انسان» در ساخت و تثبیت دنیای اجتماعی تأکید دارد. پارادایم تفسیری اصل را، به‌جای

محور اصلی پژوهش موضوع اخلاق است که در زمرهٔ مهم‌ترین عناصر انسان‌ساز در زندگی بشر قرار دارد. گذشتگان جایگاه ارزشمند اخلاق و نقش آن را در زندگی چنان دریافته بودند که عصاره‌اش را در جای‌جای زندگی فردی و اجتماعی نهادینه کرده بودند. این محوریت در تربیت، پیشه‌ورزی، روابط اجتماعی و... جاری بود.^۱ گرایش به خلق نکو همواره سفارش شده است. چنان‌که قرآن کریم آن را جزو اهداف اصیل نبوت عام می‌داند و زندگی انسان را در سایهٔ اخلاق، زندگی سعادت‌مند می‌شمرد (Javadi Amoli 1999). پیامبر (ص) می‌فرماید: «من تنها برانگیخته شده‌ام تا اخلاق بزرگوارانه را به کمال رسانم».^۲ ارزش‌های اخلاقی و توجه به گسترش آنها با ظرفیت‌های درونی هنر و معماری، می‌تواند مبنایی برای آغاز رشد اخلاقیات در انسان قرار گیرد و پژوهش در این وادی نگاهی میان‌رشته‌ای می‌طلبد. نگرش معناگرا^۳ نیازمند ساختاری برای این مفهوم است.^۴ پیوند میان عنصر معنوی و ساختار بدان معناست که ساختار هویت خویش را از مفاهیم معنوی می‌گیرد و عناصر معنوی بدون ساختار ظهوری نخواهد داشت (Bolkhari Ghehi 2011). مفاهیم در هنر اسلامی با هندسه ساختار می‌پذیرد.^۵ هندسه کالبد و ساختار فیزیکی را شکل می‌دهد تا معانی به‌واسطهٔ آن

روش پژوهش

روش کار در این پژوهش کیفی است. پیوند حوزهٔ بالادست در علوم انسانی^۸ (= موضوع اخلاق) با معماری، روش پژوهش کیفی در این شاخه را نیازمند توضیح بیشتر می‌سازد. روش پژوهش توصیفی است و بر دیدگاه فلسفی تفسیرگرایانه مبتنی است و توجه آن به چگونگی تفسیر و درک اخلاق و تجربه و به‌وجود آمدن آن در انسان معطوف است. در تحلیل‌ها، اصالت به جزئیات و بافت شکل‌گیری اخلاق در انسان داده شده و رفتار انسان با رویکردی کل‌گرا و تفسیرگرا تحلیل شده است. بدین صورت که معنا و مفهوم اخلاق و

متدولوژی کمی، بر متدولوژی کیفی می‌دهد (Monadi 2010, 114). این موضوع پیوندی همسو در روش تحقیق کیفی در علوم انسانی با معماری برقرار می‌کند و کلیت پژوهش را از تضاد در روش مصون می‌دارد.

داده‌های پژوهش از طریق مرور اسناد با الگوی استنتاجی جمع‌آوری و تحلیل شده است.^{۱۱} در جمع‌آوری داده‌ها به طور کلی اسناد پایدار و ناپایدار بررسی شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها^{۱۲} استنتاجی است نه قیاسی. متغیرها در این پژوهش محدود نیست و از سویی به دنبال رابطه همبستگی بین متغیرها نیز نیستیم. توصیف وضعیت موجود در موضوع یا واقعیت (بر اساس و از منظر انسان به منزله بازیگر اجتماعی آن موقعیت) و دلایل وجودی آن، از اهداف پژوهش است.^{۱۳}

۱. مفهوم اخلاق

اخلاق^{۱۴} در لغت، «دانش بد و نیک خوی‌ها، یکی از سه بخش فلسفه عملیه؛ و آن تدبیر انسان است نفس خود را یا یک تن خاص را» (Dehkhoda 1998). مؤلف کشف اصطلاحات الفنون اخلاق را چنین تعریف کرده است: علم اخلاق عبارت است از علم معاشرت با خلق و آن از اقسام حکمت عملیه است و آن را تهذیب اخلاق و حکمت خلقیه نیز نامند.^{۱۵} فضیلت تعبیر دیگری است که محقق طوسی در تعریف اخلاق این چنین بیان می‌کند: «علم است به آنکه نفس انسانی چگونه خلقی اکتساب تواند که جملگی احوال و افعال که به اراده او از او صادر می‌شود، جمیل و محمود بود» (Dehkhoda 1998). در بیان روشن‌تر، اخلاق عبارت است از اینکه نفس انسان دارای صفاتی می‌گردد که به صورت ملکه درمی‌آید. به طوری که افعال همگون با صفات نفس به‌آسانی و بدون فکر و محاسبه صادر می‌شود. اخلاق آن هیئت و ملکه‌ای است که برای نفس حاصل شده است (Feiz Kashani 2008, 95).

مبنای اخلاقیات بر این عقیده استوار است که آنچه نزد افراد به‌خصوصی خوب یا بد است، نه فقط از دیدگاه آنان، بلکه از دیدگاه فراگیرتری نیز خوب یا بد است.^{۱۸} در پژوهش حاضر، به سبب جامعیت و تمامیت داشتن دین مبین اسلام، اخلاق اسلامی را پایه قرار داده‌ایم. اخلاق اسلامی نظامی

اخلاقی بر پایه اخلاق، عقل، قرآن و سخنان پیامبر اسلام (ص) است. در حقیقت اخلاق اسلامی مجموعه‌ای است از تمام مطالب مرتبط به اخلاق و به ویژه علم اخلاق که به جهان اسلام و فرهنگ اسلامی منتسب است؛ صرف‌نظر از اینکه با اخلاق در حوزه‌های دیگر کمابیش دارای مشترکاتی باشد (Motahari 1995, 638).

بر این اساس فیلسوفان اخلاق را به ملکات راسخه در نفس که در اثر تکرار عمل حاصل می‌شود، تعریف کرده‌اند و از آنجاکه منشأ اعمال و رفتار انسانی قوای نفسانی اوست، هماهنگ با تنوع و تعدد قوای نفسانی، فصول اخلاق را به اقسام متنوعی^{۱۹} تقسیم کرده‌اند (Akvan 2010, 137). روان‌شناسان در تعیین عوامل مؤثر بر تحول اخلاقی به‌طور کلی دو عامل وراثت و محیط را اصل قرار می‌دهند. روان‌شناسان مکاتب انسان‌گرایی و شناختی به پایه اراده نیز نظر داشته‌اند. متون و منابع دینی نیز عامل چهارمی را به نام مبادی غیبی به ما می‌آموزند. بنابراین چهار عامل اصلی بر تحول اخلاقی تأثیر دارد: پایه‌های زیستی،^{۲۰} پایه‌های محیطی،^{۲۱} پایه‌های ارادی^{۲۲} و مبادی غیبی^{۲۳} (Azarbaijani 2008, 16). پایه‌های محیطی که در مقام عامل بیرونی بر تحول اخلاقی اثر می‌گذارد، رابطه مستقیمی با بحث مورد پژوهش، یعنی تأثیر معماری (محیط انسان‌ساخت) دارد.

در مورد رابطه محیط و رفتار، چهار دیدگاه شامل رویکردهای اختیاری، امکان‌گرا، جبرگرا و احتمال‌گرا قابل تشخیص است. شرایط محیط علت تامه در خوبی و بدی افراد نیست، ولی تأثیر آنها را در مقام عامل زمینه‌ساز مهم نمی‌توان انکار کرد (Makarem Shirazi 1998, 149). در آیه ۵۸ سوره اعراف تأثیر محیط بر اعمال و افعال انسان به طرز لطیفی بیان شده است: «وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَاتَهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ...» (= سرزمین پاکیزه گیاهش به فرمان پروردگار می‌روید، اما در سرزمین‌های بدطینت جز گیاه ناچیز و بی‌ارزش نمی‌روید).

گفتنی است تأثیر محیط بر انسان به مرحله جبر مطلق نمی‌رسد و انسان همواره قادر است ابعاد مثبت و منفی خود و محیط خویش را بشناسد و با آزادی و اختیار در اصلاح ابعاد منفی و تقویت ابعاد مثبت خود اهتمام ورزد (Noghrekar, Hamzenejad and Dehghani Tafti 2010, 89). در نهایت می‌توان گفت: عوامل محیطی ابعادی اعتباری

آن فعالیت (رفتار) می‌شود. شدت و ضعف یا میزان و درجه آن فعالیت، به نیروی آن عامل (یا عوامل) بستگی دارد» (Shuari Nizhad 1999, 15).

است؛ نظیر فقیر و غنی برای انسان. در قرآن چه غنی و چه فقیر همه به تکامل و رشد خلقی و معنوی دعوت شده‌اند.

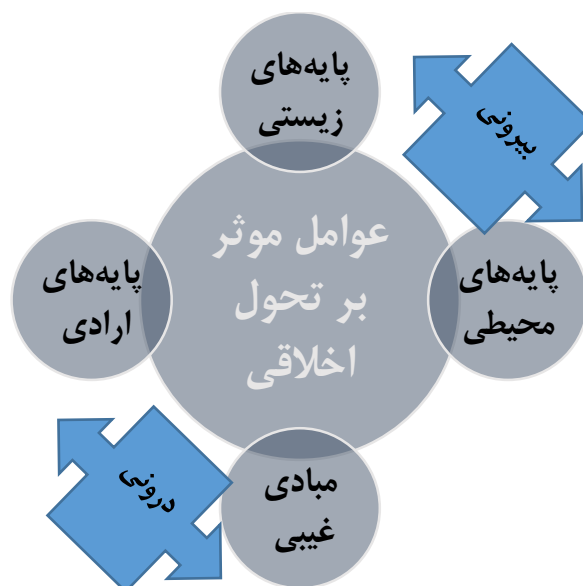
۲. مفهوم رفتار

رفتار^۴ واژه‌ای است که از نظر معنایی روشن و فاقد هرگونه پوشیدگی است و در معنای عملکرد یا سلوک به کار می‌رود (Dehkhoda 1998). در معنای عام، به هرگونه فعالیت موجود زنده رفتار اطلاق می‌شود. مفهوم و مقصود واژه رفتار نزد روان‌شناسان، شامل اعمال و فعالیت‌هایی است که: «الف) عمل، موجبات، باعث‌ها و به‌طور کلی، محرک‌ها و انگیزه‌هایی که آنها را به وجود می‌آورد [کذا]؛ ب) نشانگر نیازها، هیجان‌ها، افکار، عواطف و شناخت‌های فرد هستند؛ ج) آغاز و انجام تقریباً مشخصی دارند؛ د) از وحدت سیستمیک [نظام‌مند] برخوردارند؛ یعنی هر رفتار معلول روابط پویایی (دینامیک) است که از تعامل انسان به‌وسیله امیال، نیازها، خواسته‌ها و گرایش‌هایش، با امکانات محیطی ناشی و صادر می‌شود» (Shuari Nizhad 1999, 10).

قانونمندی و معلول‌بودن رفتار انسان، بهترین گواه تغییرپذیری رفتار اوست. پس بدون شناخت قانون‌های حاکم بر رفتار آدمی، تغییر آن غیرممکن خواهد بود. «به‌یقین می‌توان گفت: هرگونه رفتار یا فعالیت انسان معلول است؛ یعنی عاملی (یا عواملی) خواه درونی و خواه بیرونی، موجب

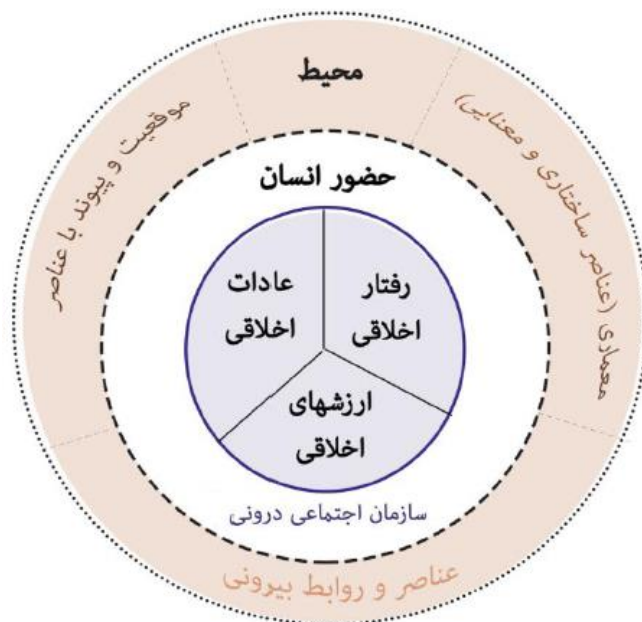
۳. پیوند اخلاق و رفتار

رابطه رفتار و اخلاق را به سه صورت می‌توان تبیین کرد: «الف) گاهی رفتار پدیدآورنده اخلاق است که این امر به‌واسطه تکرار رفتاری خاص محقق می‌شود. به‌عبارتی دیگر، تکرار رفتاری خاص به شکل‌گیری اخلاقی خاص می‌انجامد؛ بنابراین علت ایجاد سجه‌ای خاص در انسان، رفتاری متناسب با آن و تکرار آن رفتار خواهد بود. ب) در برخی حالات، خلق در ضمیر آدمی ملکه شده، به دلیل وجود آن خلق، رفتار از آدمی صادر می‌شود. از این رو رفتار صادرشده، اخلاق صاحب رفتار را متجلی ساخته، آن را نمودار می‌سازد. ج) گاهی رفتار، برخاسته از اخلاق صاحب رفتار نیست و تکرار نمی‌شود و تنها به‌صورت مقطعی از فاعل سر می‌زند» (Sadeghi and Sobhaninia 2011, 14). رفتاری که پدیدآورنده اخلاق باشد رفتار اخلاقی است. رفتار اخلاقی ناظر بر مباحث رفتاری و تربیتی و دارای ویژگی‌های زیر است: ۱) رفتار اخلاقی برخاسته از اراده و اختیار فاعل آن است. ۲) رفتار اخلاقی قابلیت ارزش‌گذاری یا اتصاف به حسن و قبح دارد. ۳) رفتارهای اخلاقی چون در زمره

تصویر ۱: عوامل مؤثر بر تحول اخلاقی (Azarbaijani 2008, 16)

Fig. 1: Factors affecting ethical change (Azarbaijani 2008, 16)

تصویر ۲: نقش محیط و تحول اخلاقی

Fig. 2: Role of environment and moral transformation

درونی دارد و از عوامل محیطی چون تجارب، خواست اجتماعی و فرهنگ و تربیت مایه می‌گیرد و تأثیر می‌پذیرد. خود آنها نیز بر محیط در مقام عامل فعال، مؤثر واقع می‌شود. در کنار این ابعاد، نفس دارای ساحت‌ها و عوامل تابعی زیر است:

۱. غرایز: تمایلاتی که تأمین‌کننده نیازهای مادی و جسمانی انسان است؛ مانند غریزه گرسنگی یا تغذیه و جنسی یا شهوت.
  ۲. زیبایی: شامل علاقه به هر نوع جمال و زیبایی طبیعی، حیوانی، انسانی و معنوی.
  ۳. احساسات و عواطف: انسان با احساسات و عواطف، رویکردهای شادی و غم در رفتار به وجود می‌آورد.
- کارکرد نفس انسان در سه نظام رفتاری قابل بررسی است: «نظام درونی» شامل مجموعه رفتارهایی که به تغییر و جهت‌دهی در تمایلات و باورها می‌انجامد؛ «نظام عقلی ادراکی» شامل مجموعه فعالیت‌هایی که به تغییر و جهت‌دهی به افکار، مفاهیم و سیستم [نظام] فکری انسان منتهی می‌شود؛ و «نظام فیزیکی» شامل مجموعه رفتارهای عملی فیزیکی که ظهور و کمال مراحل درونی و عقلی است (Amiri 2007, 77-176).

رفتارهای غیربازتابی (کنش) است، ماهیتی ارتباطی دارد (Sadeghi and Sobhani Nia 2011, 12).

رفتارهای اخلاقی در یک تقسیم‌بندی کلی عبارت است از: «رفتارهای پنداری-درونی»، «رفتارهای گفتاری» و «رفتارهای کرداری-عملی». آنچه بدیهی به نظر می‌رسد و مورد توافق فلاسفه، اخلاقیون و روان‌شناسان است اینکه هر رفتاری از انسان سر می‌زند منشأ و مبدائی دارد که می‌توان آن را مرحله آغاز رفتار نامید (Ghiasi 2013, 25).

آنچه به‌اجمال می‌توان بر اساس توافق آرا و اندیشه‌ها تشریح کرد این است که دانش فلسفه مبدأ رفتار انسان را «نفس» می‌داند که از راه قوای خود کاری را انجام می‌دهد. علم اخلاق، صفات را، که بر اثر تکرار رفتارها به‌صورت ملکات نفسانی و عادت‌های رفتاری درآمده، عامل پیدایش رفتار دانسته است و علم روان‌شناسی، انگیزه و انگیزش را عامل اصلی و محرک ایجاد رفتارهای انسان برشمرده است (Ghiasi 2013, 25).

نفس دارای ابعادی چندگانه است: «۱) بُعد شناختی، از مقوله علم و ادراک؛ ۲) بُعد امکان و توانایی‌ها، چون نیروی اراده؛ ۳) بعد حب و تعلق، چون حب ذات، حب بقاء، حب کمال» (Mesbah 2007). ابعاد نفس با هم پیوندی فعال و

اخلاق^{۲۸} گردد. آنچه در این مراحل اثر می‌پذیرد، یعنی ابعاد تأثیرپذیر، در سه مرحله ابتدایی رفتار اخلاقی ترتیب می‌گیرد: قلب در مرحله میل و امکان، عقل در مرحله کنش و حواس پنج‌گانه در مرحله واکنش اثر می‌پذیرد. مرحله منش تکرار به منظور ایجاد عادت و مرحله فرهنگ و روش، رواج و تکرار الگوست.

۴. عناصر معنوی و ساختاری هنر و معماری اسلامی

هنر اسلامی با عناصر معنوی و عناصر ساختاری شکل گرفته است. این عناصر در دو وجه «مفهوم» و «شکل» در معماری پدیدار می‌گردد. صورت فیزیکی و ساختاری عالم در قالب یکی از کلیدی‌ترین واژه‌های جهان‌بینی اسلامی یعنی «قدر» بیان شده است. مفهوم قدر پیوند تنگاتنگی با هندسه دارد (Bolkhari Ghehi 2011, 394). هندسه ظرف وجودی معانی قرار می‌گیرد تا مفاهیم بتواند به ساختار خود را متجلی کند. پیوند میان عنصر معنوی و ساختار بدان معناست که ساختار هویت خویش را از مفاهیم معنوی می‌گیرد و عناصر معنوی بدون ساختار ظهوری نخواهد داشت. پس وجود هر یک به دیگری وابسته است و هر دو به یک هدف وجود می‌گیرد (Bolkhari Ghehi 2011).

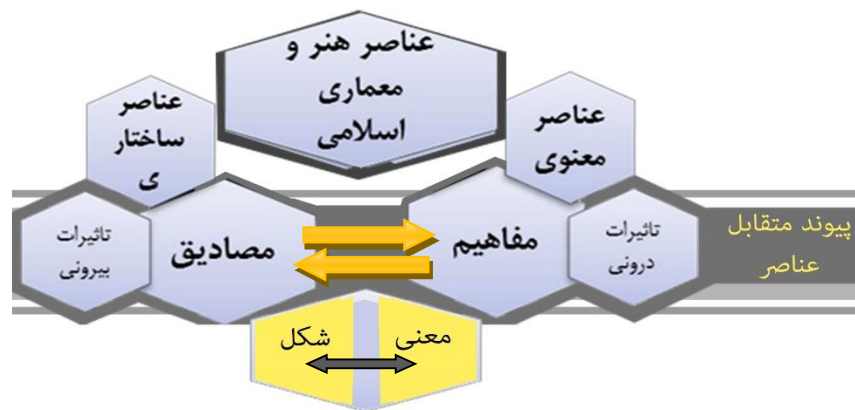
برای ساختن الگویی اخلاق‌ساز در معماری می‌توان از مفاهیم اخلاقی و ساختار هندسه و ترتیب مراحل رفتار اخلاقی بهره گرفت. اشاره کردیم که (مبحث «پیوند اخلاق و رفتار») کارکردهای نفس در نظام‌های رفتاری بر ابعاد تأثیرپذیر

کارکرد نظام درونی بر قلب و نظام عقلی بر عقل و نظام فیزیکی بر حواس پنج‌گانه اثر می‌گذارد. این سه بعد در فرایند علم تا عمل، «ابعاد تأثیرپذیر» به شمار می‌رود.^{۲۶} خاستگاه اصلی عمل انسان و تعیین قصد و هدف، همچنین روش انجام آن در درون انسان، بر اساس تلفیق علم، امیال، تخیل، نیاز، قصد و اراده و... صورت می‌گیرد و عمل ظاهری تابع و کمال این فرایند درونی است. فرایند عمل، از عوامل و قوای نفسانی چون نیاز آغاز می‌گردد و از فرایند علم عبور می‌کند و به عمل درونی و سپس ظاهری می‌انجامد (Ghiasi 2013, 27-30).

برای به‌وجود آمدن رفتار اخلاقی در انسان مراحل باید طی شود تا اخلاق به عمل پدید آید؛ مراحل که فرایند علم تا عمل را با شیوه‌های اخلاق‌ساز بیان می‌کند. این مراحل از دیدگاه اسلام (مراحل تکون رفتار اخلاقی) به شرح زیر است:

۱. مرحله میل و امکان (علم و امکان)
۲. مرحله کنش (پندار- باطن)
۳. مرحله واکنش (کردار- رفتار ظاهری)
۴. مرحله منش (عادت- ثبات)
۵. مرحله فرهنگ و روش (رواج- الگو- تبلیغ) (Ghiasi 2013, 33).

مراحل تکون رفتار اخلاقی^{۲۷} روند تأثیرپذیری و درونی‌شدن اخلاق در فرد است. ترتیب مراحل آن را می‌توان الگو قرار داد و بر اساس آن شیوه‌های ساخت که با قرارگیری فرد در آن - خواسته یا ناخواسته - تحولات اخلاقی آغاز شود و با بیداری فطرت منجر به حرکت در راه فضیلت‌گرایی

تصویر ۳: رابطه عناصر هنر و معماری اسلامی (بر اساس رهیافت‌هایی از Bolkhari Ghehi 2011)

Fig. 3: The Relationship between the elements of Islamic art and architecture (adapted from Bolkhari Ghehi 2011)

انسان: ابزار عقل و ادراکات عقلانی انسان، از طریق قوای تفکر، تذکر، علم، حلم و تبه می‌تواند انسان را به حکمت و نزاهت برساند.

هندسه مناسب برای حضور قلب و خودآگاهی روحی

انسان: ابزار قلب و شیوه ادراکی آن برای خودآگاهی روحی و رسیدن به مرتبه علم حضوری و مقام رضایت، تسلیم و کرامت در انسان است (Noghrekar 2013, 75-79).

هندسه ساحت‌ها هندسه‌ای است که بر سه ساحت وجودی انسان اثر می‌گذارد. ایده‌های فضایی هندسی مناسب برای هر یک از ابزارها و شیوه‌های ادراکی انسان در تصویر ۲ بیان شده است.

۶. پیوند معماری و تکون اخلاقی اسلامی

برای تأثیرگذاری بر نفس با داشتن نظام‌های رفتاری که در سه بعد تأثیر می‌پذیرد، می‌توان بر منشأ رفتار انسان اثر گذاشت و زمینه گرایش بر اخلاقیات را فراهم آورد.

معماری با ابزار هندسه می‌تواند بر ساحت‌های وجودی انسان اثر بگذارد. این هندسه باید دارای ویژگی‌های فضایی هندسی باشد تا بتواند با اثرگذاری بر ادراکات، ابعاد نفس را

اثر می‌گذارد. این نظام‌ها در مراحل رفتار اخلاقی، برای رسیدن از علم به عمل اخلاقی، ترتیب می‌گیرد. اگر چنانچه ساختار هندسی از این الگوی اخلاقی برای شکل‌گیری وام گیرد، می‌تواند به هندسه‌ای اخلاق‌ساز تبدیل شود.

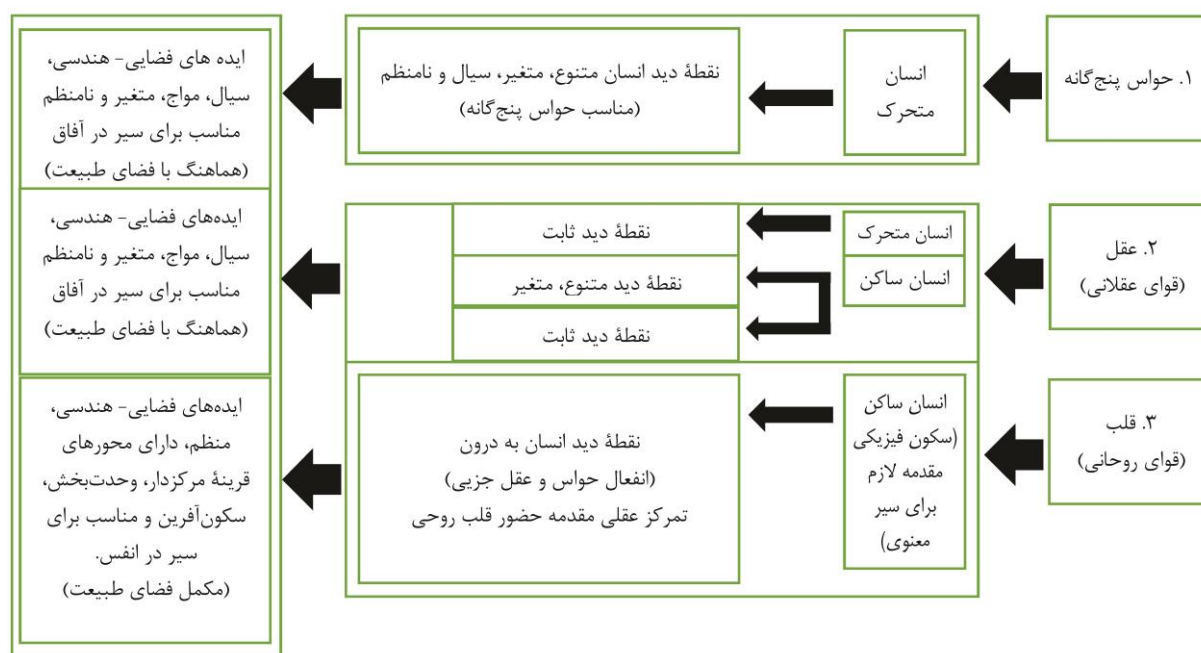
۵. ایده‌های فضایی هندسی شیوه‌های ادراکی انسان

سه نوع ابزار و شیوه‌های ادراکی در طول یکدیگر، بستر سیر انسان از ظاهر به باطن از کثرت به وحدت، از صورت به معنا، از عالم ماده به عالم روح و، به تعبیری، توفیق توبه انسان در عروج از عالم حواس، به عالم عقل کل و روح الهی و محضر انسان کامل را که هدف غایی از خلقت جهان و انسان‌هاست، فراهم می‌نماید (Noghrekar 2013, 74). ایده‌های فضایی هندسی مناسب برای هر یک از ابزارها و شیوه‌های ادراکی انسان عبارت است از:

هندسه مناسب برای ادراکات حواس پنج‌گانه انسان:

ابزار حواس پنج‌گانه با شیوه آزمایش تجربی و استقرار عقلی، تجربه‌های حسی و ادراکی عالم ماده را برای انسان به ارمغان می‌آورد.

هندسه مناسب برای نفس عقلانی و قوه تفکر و تعقل

تصویر ۴: هندسه‌های مناسب شیوه‌های ادراکی انسان در معماری (Noghrekar 2013, 74)

Fig. 4: The geometries appropriate with human's perceptual modes in architecture (Noghrekar 2013, 74)

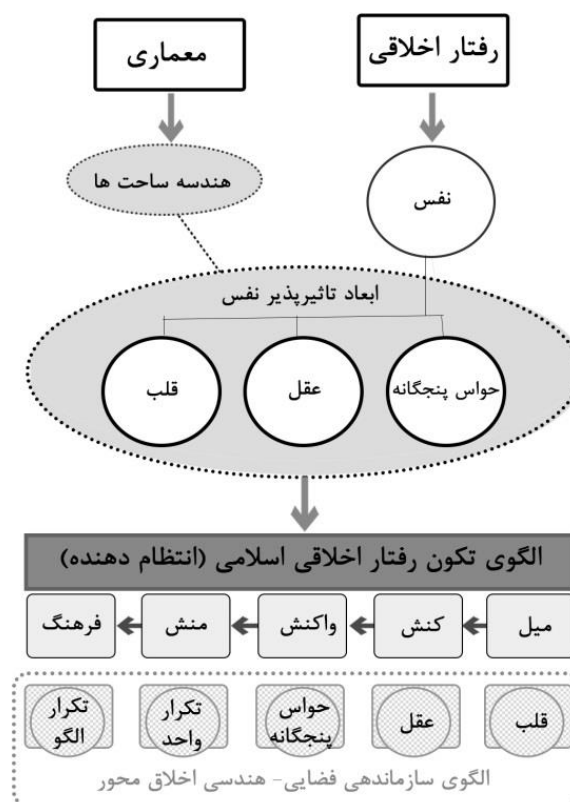
ساحت‌ها شکل خواهد گرفت. مراحل رفتار اخلاقی به کمک هندسه ساحت‌ها بر ادراکات انسان اثر می‌گذارد. الگوی سازماندهی فضایی-هندسی با ترتیب اثرگذاری فرایند رفتار اخلاقی با ویژگی‌های هندسه ساحت‌ها، می‌تواند زمینه‌های اخلاقی در درون کاربران فضا ایجاد کند. این الگوی روند شکل‌گیری فضاهای معماری به گونه‌ای است که زمینه‌های گرایش به اخلاقیات را در فرد ایجاد می‌کند. کاربران این فضا با تأثیری که سازماندهی اخلاق‌محور بر نفس انسان با ترتیبی اخلاق‌ساز می‌گذارد، روند تکون رفتار اخلاقی اسلامی را به واسطه فضا طی می‌کنند.

تحت تأثیر قرار دهد. هندسه ساحت‌ها با ویژگی‌های هندسی در سه بعد حواس پنج‌گانه، عقل و قلب اثر می‌گذارد. انتظام بخشیدن مراحل تکون رفتار اخلاقی، الگوی هندسه اخلاق‌ساز و ترتیب تأثیرپذیری (جدول ۲) را به وجود می‌آورد. شکل‌گیری آن بر پایه اشتراک ساحت‌های وجودی انسان در دو بخش «فرایند رفتار اخلاقی» و «هندسه ساحت‌ها» است.

فرایند رفتار اخلاقی اسلامی اگر با واسطه معماری و تأثیرات هندسه شکل بگیرد، هر یک از مراحل تأثیرپذیری فرایند رفتار اخلاقی با ویژگی‌های هندسی-فضایی هندسه

جدول ۱: ابعاد تأثیرپذیر در کارکرد نظام‌های رفتاری نفس
Table 1: Affected dimensions in the functioning of behavioral systems of ego

بعد تأثیرپذیر	روند تأثیرپذیر	نظام‌های رفتاری کارکرد نفس
قلب	تغییر و جهت‌دهی تمایلات، باورها	نظام درونی
عقل	تغییر و جهت‌دهی افکار، نظام فکری	نظام عقلی
حواس پنج‌گانه	ظهور و کمال مراحل درونی و عقلی	نظام فیزیکی

تصویر ۵: روند شکل‌گیری الگوی سازماندهی فضایی هندسی اخلاق‌محور

Fig. 5: The process of the genesis of an ethic-oriented geometric spatial organization pattern

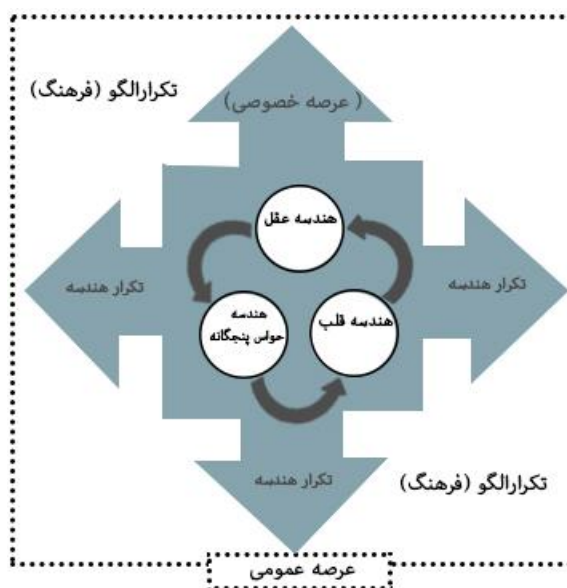
جدول ۲: پیوند رفتار اخلاقی و هندسه ساحتها در الگوی سازماندهی فضایی هندسی اخلاق محور (بر اساس رهیافت‌هایی از: ستون مراحل رفتار اخلاقی اسلام و فرایند [Ghiasi 2013]، ستون ویژگی‌های هندسی و ایده فضایی - هندسی [Noghrekar 2013])

Table 2: Linking the ethical behavior and area geometry in the ethical geometrical-spatial organization pattern (based on approaches from: The ethical steps of Islam and the process [Ghiasi 2013], the column of geometric features and the space-geometric idea [Noghrekar 2013])

هندسه ساحتها			مفاهیم و فرایند رفتار اخلاقی اسلامی		
ایده‌های فضایی-هندسی	ویژگی هندسی	هندسه مؤثر	تأثیر پذیری	فرایند	مراحل رفتار اخلاقی در اسلام
ایده‌های فضایی-هندسی، منظم، دارای محورهای قرینه مرکزدار، وحدت‌بخش، سکون‌آفرین و مناسب برای سیر در انفس.	انسان ساکن (سکون فیزیکی مقدمه لازم سیر معنوی) نقطه دید انسان به درون (انفعال حواس و عقل جزئی)	قلب (قوای روحانی)	قلب	علم (فهم درونی)	میل و امکان (علم و امکان)
ایده‌های فضایی-هندسی، سیال، موج، متغیر و نامنظم و مناسب برای سیر در آفاق.	انسان متحرک، نقطه دید ثابت انسان ساکن، نقطه دید متنوع/ نقطه دید ثابت	عقل (قوای عقلانی)	عقل	انگیزه و نیت	کش (پندار-باطن)
ایده‌های فضایی-هندسی، سیال، موج، متغیر و نامنظم و مناسب برای سیر در آفاق.	انسان متحرک، نقطه دید انسان متنوع، متغیر، سیال و نامنظم	حواس پنج‌گانه	حواس پنج‌گانه	ایمان (باور درونی)	واکنش (کردار-رفتار ظاهری)
تکرار در واحدهای هندسه، ریتم و تکرار در قرینه‌های فضایی.	تکرار در هندسه متغیر و سیال در دید تکرار در هندسه ساکن در دید	تکرار هندسی (عرصه خصوصی)	تکرار واحد	اراده	منش (عادت-ثبات)
تکرار در الگو، کثرت به وحدت، وحدت به کثرت در هندسه‌ها.	تکرار در الگوی هندسی کل (سیال و ساکن)	تکرار الگو (عرصه عمومی)	تکرار الگو	رفتار عملی	فرهنگ و روش (رواج-الگو-تبلیغ)

هندسه ساحتها اگر در ترتیب الگوی هندسه اخلاق ساز قرار بگیرد، روندی هندسی را خواهد ساخت که مراحل علم تا عمل را طی می‌کند و سلسله‌مراتبی اخلاق محور را پدید می‌آورد. سازماندهی فضایی-هندسی اخلاق محور با ترتیب: هندسه قلب، هندسه عقل، هندسه حواس پنج‌گانه، تکرار واحدهای هندسه و تکرار الگو در (تصویر ۶) نشان‌دهنده این روند است.

مصادیقی فضایی-هندسی از این روند در معماری زورخانه نمود پیدا می‌کند. فضاهای اصلی زورخانه متشکل است از: پیش‌ورودی، دالان، حریم گود، گود، سردم و غرفه‌ها. در روند شکل‌گیری مراحل سازماندهی فضایی-هندسی اخلاق محور، دو بخش ورودی (= پیش‌ورودی و دالان) و مرکزی (= حریم گود، گود، سردم و غرفه‌ها) می‌تواند دو مرحله هندسه حواس پنج‌گانه و هندسه عقل را به وجود آورد. برای تکمیل مراحل سازماندهی فضایی-هندسی اخلاق محور

تصویر ۶: سازماندهی فضایی-هندسی، الگوی هندسه اخلاق ساز
Fig. 6: Spatial-geometric organization, model of ethic maker geometry

شامل می‌شود. در هر یک از این مراحل، فضا بر اساس ساحت تأثیرپذیر با یکی از هندسه ساحت‌ها، سازماندهی می‌گردد. نمونه‌ها و فضاهای معماری با ویژگی‌های هندسی آنها در هر یک از مراحل سازماندهی فضایی- هندسی اخلاق محور در جدول ۵ آمده است.

۶. یافته‌ها

هندسه و موضوع اخلاق، در ساختن رفتار اخلاقی، در سه کارکرد نفس (قلب، عقل، حواس پنج‌گانه) یا تأثیرگذاری و تأثیرپذیری پیوند می‌خورد. بدین معنا که برای هنایش بر نفس در ساختن روندی اخلاقی، سه کارکرد نفس عوامل تأثیرپذیر است و می‌توان به کمک هندسه ساحت‌ها این کارکردها را

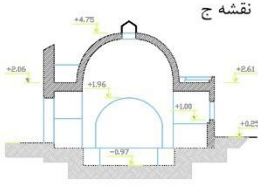
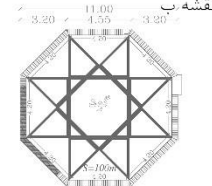
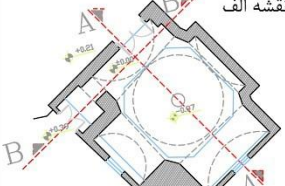
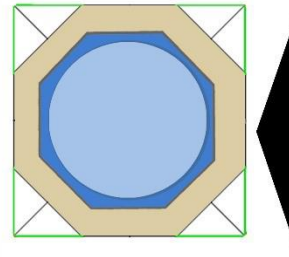
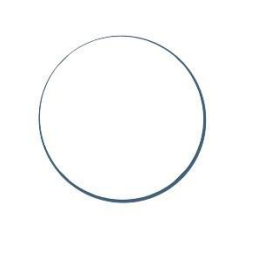
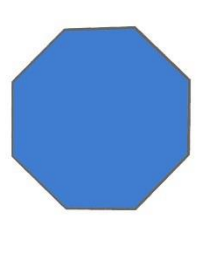
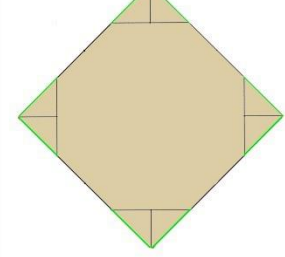
در مرحله هندسه قلب، فضایی ساکن برای سیر در درون در ارتباط با دو بخش دیگر شکل می‌گیرد. این مصداق با توجه به کاربری فضا (سازمان اجتماعی انسانی درون زورخانه) با ساختاری ارزش محور و جایگاه آن در معماری محله‌ای (فرهنگ)، راه را برای شکل‌گیری الگوی سازماندهی فضایی- هندسی اخلاق محور هموار می‌سازد.

مصداق هندسی الگوی سازماندهی فضایی- هندسی اخلاق محور را می‌توان در بخش‌هایی از فرم و هندسه معماری زورخانه بررسی کرد. هندسه اصلی زورخانه، از مربع در پلان آغاز می‌شود و در هشت‌ضلعی گود شکل می‌گیرد و در آخر با دایره گنبد پایان می‌یابد.

روند سازماندهی فضایی- هندسی اخلاق محور مراحل را

جدول ۳: مصداق هندسی الگوی سازماندهی فضایی- هندسی اخلاق محور در زورخانه. تصویر الف: زورخانه پهلوان سرای علی ابن ابی طالب اصفهان (سایت خبری ایما به آدرس www.imna.ir تاریخ دسترسی ۱۳۹۵/۱/۱۸)؛ تصویر ب: گود زورخانه بعثت مازندران (سایت خبری خزر نما به آدرس www.khazarnama.ir تاریخ دسترسی ۱۳۹۵/۱/۲۸)؛ تصویر ج: گنبد زورخانه شهدای کسنویه یزد (گزارش میراث فرهنگی استان یزد، ۱۳۸۴)؛ تصویر د: ساختمان زورخانه شهدای کسنویه یزد (گزارش میراث فرهنگی استان یزد، ۱۳۸۴).

Table 3: The geometric case of the spatial-geometrical organizing pattern of ethics in Zurkhaneh. Fig A: The Zurkhaneh of Ali al-Ibn Abi Talib in Isfahan (www.imna.ir accessed April 7, 2016); Fig B: Pit of Be'sat Zurkhaneh Mazandaran (www.khazarnama.ir accessed in April 17, 2016); Fig. C: The Dome of Shohada-Ye Kasnavieh Zurkhaneh (Yazd Province Cultural Heritage Report 2005); Fig. D: The building of Shohada-Ye Kasnavieh Zurkhaneh (Yazd Province Cultural Heritage Report 2005).

هندسه بنا (حجم کلی)	هندسه گنبد (مقطع)	هندسه گود (داخلی)	هندسه فضا (پلان)	مستندات معماری
 تصویر د	 مقطع ب-ب زورخانه شهدا کسنویه تصویر ج	 پلان گود زورخانه تصویر ب	 پلان زورخانه شهدا کسنویه یزد تصویر الف	
				تصاویر زورخانه
ترکیب سه هندسه	هندسه دایره	هندسه شش ضلعی	هندسه مربع	هندسه پایه

جدول ۴: مراحل سازماندهی فضایی- هندسی در معماری زورخانه

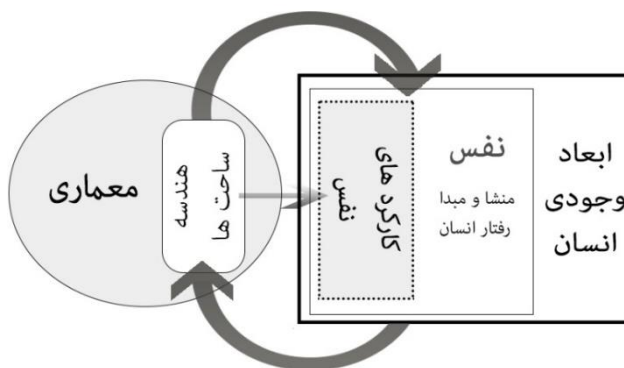
Table 4: Spatial-geometrical organization processes in Zurkhaneh architecture

مراحل سازماندهی فضایی- هندسی اخلاق محور	بخش‌های زورخانه	شکل‌دهی به نوع و ایده هندسی فضا
۱. هندسه قلب	عبادت‌خانه (شکل‌گیری بر اساس پژوهش)	محورهای قرینه، مرکزدار، وحدت‌بخش
۲. هندسه عقل	بخش مرکزی	فضاهای سکون‌آفرین، محوردار قرینه‌سازی شده
۳. هندسه حواس پنج‌گانه	بخش ورودی	فضاهای سیال و موج، بدون محور و مرکز، متغیر و نامنظم

جدول ۵: هندسه و الزامات و ویژگی‌های سازماندهی فضایی- هندسی اخلاق محور (Noghrekar 2013, 78).

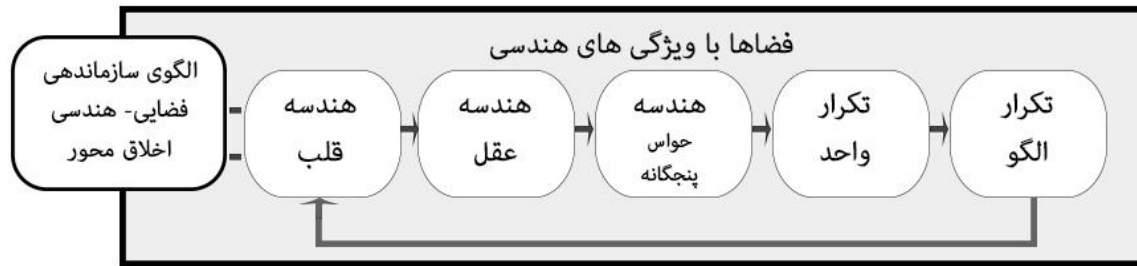
Table 5: Geometry and features of the etical geometric-spatial organization (Noghrekar 2013, 78).

مراحل سازماندهی فضایی- هندسی اخلاق محور	هندسه مناسب	الزامات		نمونه عملکردها و فضاها در معماری
		انسان	نقطه دید	
۱. هندسه قلب	هندسه حضور قلب و خودآگاهی روحی انسان	سکون فیزیکی	نقطه دید به درون	در کلیه سلول‌های فضایی شبستان‌ها در سطح و حجم (مساجد)
۲. هندسه عقل	هندسه نفس عقلانی و قوه تفکر و تعقل انسان	متحرک ساکن	ثابت متغیر و متنوع ثابت	محور ورودی در همکف شبستان‌ها در جهت‌گیری نسبت به منبر و محراب (مساجد)
۳. هندسه حواس پنج‌گانه	هندسه ادراکات حواس پنج‌گانه انسان	متحرک	متغیر متنوع سیال و نامنظم	بازارها مسیرهای عبوری تا ورودی مسجد (مساجد)
۴. تکرار واحدهای هندسه سه ساحت		قرارگیری در سیکل تکرار	تکرار سه هندسه	تکرارها در یک کاربری
۵. تکرار الگو	هندسه ساحت‌ها	قرارگیری در الگو	تکرار الگو کلان (کاربری‌ها، شهری)	تکرار الگو در مرکز محله مسجد، زورخانه، مسیرها و مراکز تجمع محلی و...

تصویر ۷: نقطه مشترک در پیوند معماری و اخلاق

Fig. 7: A Common point in architectural and ethical link

تصویر ۸: الگوی سازماندهی فضایی- هندسی اخلاق محور

Fig. 8: The pattern of spatial-geometric ethic-oriented organization

سازماندهی فضایی-هندسی اخلاق ساز با ترتیب: هندسه قلب، هندسه عقل، هندسه حواس پنج گانه، تکرار واحدهای هندسه و تکرار الگو (تصویر ۸) استخراج شد. این سازماندهی فضایی ترتیبی برای روند شکل گیری فضاهای معماری به گونه ای است که فرد در عبور از آن تأثیرات اخلاقی با تأثیر بر نفس او به واسطه هندسه ساحت ها حادث می شود و زمینه ای برای گرایش اخلاقیات در فرد ایجاد می کند.

تحت تأثیر قرار داد و روندی اخلاق ساز پدید آورد. این کارکردها نقطه مشترکی با ویژگی تأثیرپذیری از منظر نفس و تأثیرگذاری به واسطه هندسه ساحت ها محسوب می شود. الگوی هندسه اخلاق ساز و ترتیب تأثیرپذیری، با وام گرفتن از مراحل رفتار اخلاقی در اسلام به دست آمد. اساس شکل گیری آن بر اشتراک ساحت های وجودی انسان در دو بخش «فرایند علم تا عمل در پدیدار شدن اخلاق به رفتار» و «هندسه ساحت ها» استوار است.

نتیجه گیری

ساحت ها) به گونه ای است که بر هر یک از ساحت های انسان برای ایجاد زمینه های اخلاق ساز اثر می گذارد. معماری برخوردار از این ویژگی های هندسی در پیوند با روند رفتار اخلاقی، فضاهایی با ظرفیت های هندسی و درونی اخلاق ساز پدید می آورد.

هندسه و موضوع اخلاق در ساختن رفتار اخلاقی در نقطه مشترک تأثیرپذیری سه کارکرد نفس (= ساحت های تأثیرپذیر) و تأثیرگذاری هندسه بر آنها، پیوند می خورد. رفتار اخلاقی روندی مرحله ای است که با اثرگذاری بر قلب، عقل و حواس پنج گانه، اخلاق را در کردار فرد نمودار می سازد. در ساختن هندسه ای اخلاق محور با تاسی از ترتیب الگوی رفتار اخلاقی و استفاده از هندسه ساحت ها در مقام ساختار، الگوی هندسه اخلاق ساز به وجود می آید. هندسه ساحت ها در انتظام با الگوی هندسه اخلاق ساز، سازماندهی فضایی-هندسی اخلاق محور با ترتیب: هندسه قلب، هندسه عقل، هندسه

تحقیق حاضر به بررسی مفهوم اخلاق، رفتار و پیوند میان آنها از دیدگاه اسلامی پرداخته است و معماری را ابزاری برای زمینه سازی اخلاق و نمود آن به عمل در نظر گرفته است. معماری با استفاده از عناصر معنایی و ساختاری، بر سرمنشأ رفتار انسان تأثیر می گذارد. سرمنشأ و مبدأ رفتار انسان نفس اوست. نفس با کارکردهای خود در سه نظام رفتاری درونی، عقلی و فیزیکی در قلب، عقل و حواس پنج گانه عمل می کند و می تواند فاعل فعل اخلاق عملی باشد. با تأثیرگذاری بر این نظام ها با روندی اخلاقی، زمینه های اخلاقی در درون انسان ایجاد خواهد شد. برای رسیدن به رفتار اخلاقی باید مراحل با ترتیبی خاص طی شود. مراحل رفتار اخلاقی در اسلام، روند تأثیرپذیری و درونی شدن اخلاق در فرد است که الگویی برای ترتیب اثرپذیری در ساختن اخلاق در انسان ارائه می دهد. معماری به کمک هندسه بر نظام های رفتاری درونی فرد (= نفس) اثر می گذارد. ویژگی های این هندسه (= هندسه

نقش حضور انسان و کاربری فضا در مقام کامل‌کننده تأثیر درونی‌سازی این فرایند را نیز نباید از نظر دور داشت. اما در پژوهش حاضر پیوند معماری و نقش آن در تکون رفتار اخلاقی مورد بررسی قرار گرفته است.

در این پژوهش، با بررسی روند تکون رفتار اخلاقی در انسان و پیوند آن به کمک هندسه با معماری، سازماندهی فضایی-هندسی و الگوی هندسه اخلاق‌ساز استخراج شده و دیگر زمینه‌ها و ویژگی‌های اخلاق مورد توجه نبوده است. با پژوهش در ویژگی‌های مؤلفه‌های هندسی فضا و نحوه اثرگذاری آنها بر سازماندهی فضایی-هندسی اخلاق‌محور، با رویکرد درونی‌سازی اخلاقیات، می‌توان ساختارهایی را برای شکل‌گیری و گسترش اخلاق ارائه داد.

حواس پنج‌گانه، تکرار واحدهای هندسه و تکرار الگو را پدید می‌آورد. این سازماندهی فضایی ترتیبی برای روند شکل‌گیری فضاهای معماری به‌گونه‌ای است که زمینه‌های گرایش به اخلاقیات را در فرد آماده می‌کند. مصداق فضایی-هندسی این روند را می‌توان در معماری زورخانه مشاهده کرد. روند شکل‌گیری مراحل زورخانه در دو بخش ورودی (= پیش‌ورودی و دالان) و مرکزی (= حریم گود، گود، سردم و غرفه‌ها) را می‌توان نماینده دو مرحله هندسه حواس پنج‌گانه و هندسه عقل دانست. به منظور تکمیل مراحل سازماندهی فضایی-هندسی اخلاق‌محور در مرحله هندسه قلب، فضایی ساکن برای سیر در درون در ارتباط با دو بخش دیگر ایجاد شده است.

سیاسگزاری

پژوهشگران بر خود لازم می‌دانند از آقای پروفیسور محمدعلی زلفی‌گل، استاد دانشگاه بوعلی سینای همدان، که با اندیشه‌ها و طرح پرسش، زمینه‌های فکری پژوهش را به وجود آورده‌اند، و نیز آقای دکتر جواد دیواندری، استادیار دانشگاه کاشان، که در مسیر پژوهش دیدگاه‌هایی در جهت بررسی کامل‌تر موضوع از منظر علوم رفتاری طرح نمودند، تشکر و قدردانی نمایند.

پی‌نوشت‌ها

۱. در گذشته علاوه بر تعلیم و تربیت که یکی از پایه‌های اصلی آن اخلاقیات بود، هر صنفی فتوت‌نامه خاص خود را داشت که آیین‌ها، قوانین شرعی و اخلاقی شالوده اصلی آنها را تشکیل می‌داد. آموزش اخلاق به تعلیم و تربیت در مکتب‌خانه‌ها خلاصه نمی‌شد و گستره اخلاق در آموزش هر پیشه نیز داخل می‌شد. از نمونه‌های آن فتوت‌نامه بنایان قابل ذکر است. برای آگاهی بیشتر، رک. (Khan Mohammadi 1992).
۲. إنما بعثت لأتمم مكارم الأخلاق (Payandeh 2004, 354, N944).
۳. کاربران این نگاه، معماری را در کالبد آن نمی‌بینند بلکه آن را نمودی از معانی پررمز و راز می‌دانند. در اینجا شیء یا اثر هنری ابزاری است برای رساندن پیام‌های معنوی و معنایی. بزرگانی چون کومارا سوآمی، هانری کربن، سید حسین نصر، تیتوس بورکهارت، هانری استیرلن و چندین فرد شاخص دیگر بیش از نیم‌قرن است که به جستجو، تفحص و نشر در این حوزه مشغول هستند (Memarian 2005, 427).
۴. در این پژوهش، نگرش معناگرا از دیدگاه جهان‌بینی اسلامی و سنت مورد نظر است.
۵. واژه قدر در هنر اسلامی به کار رفته و کالبدی برای تجلی معناست. این مفهوم همان هندسه در تعاریف معماری است (Bolkhari Ghehi 2011).
۶. تعریف هندسه تأثیرگذار بر ساحت‌های وجودی انسان با تحلیل از کارکردهای نفس و تأثیرپذیری آنها با تأثیر هندسه‌های اثرگذار بر این ساحت‌ها معنا گرفته است. مفاهیم هندسه‌های تأثیرگذار بر حواس پنج‌گانه، عقل و قلب بر اساس رهیافت‌هایی برگرفته از نقره‌کار (2013 Noghrekar) طرح می‌شود. در سراسر متن مقاله، در اشاره به هندسه تأثیرگذار بر ساحت‌های وجودی انسان از عبارت هندسه ساحت‌ها استفاده شده است.
۷. پژوهشگران چندی در این حوزه به ابراز نظر پرداخته‌اند. نصر و بورکهارت از شاخص‌ترین پژوهشگرانی هستند که نظریه بحران معنوی را در دنیای معاصر، به ویژه مغرب‌زمین، مطرح کرده‌اند. بورکهارت نظرات خود را در این زمینه در کتاب هنر مقدس بیان می‌کند.

۸. روش‌های قیاسی سنتی یا روش‌های کمی قادر به تأیید یا اصلاح پدیده‌ها، روابط، تغییرات و ارزش‌ها نیست. از این‌رو، ضرورت بازنگری در کاربرد نگرش کمی‌گرا و آماری در روش‌های پژوهش دوجندان شده است. (Abedi and Shavakhi 2010, 153-68).
۹. پارادایم در علوم انسانی بر سه نوع پوزیتیویستی (اثبات‌گرایی: positivistic)، تفسیری (هرمنوتیک) (hermeneutic) و انتقادی (critical) است (Bagheri 1996).
۱۰. منظور از پارادایم‌ها «دستاوردهای علمی در زمینه پذیرش همگانی هستند که الگوها، مسائل و راه‌حل‌هایی را برای جامعه‌ای از کارورزان در یک بازه زمانی عرضه می‌کنند» (Kuhn 2010). پارادایم مشتمل است بر مفروضات کلی نظری و قوانین و فنون کاربرد آنها که اعضای یک جامعه علمی از آنها بهره می‌گیرند (برگرفته از Monadi 2010, 107-34).
۱۱. الگوی استنتاجی از لحاظ مفهومی بدین معناست که جمع‌آوری داده‌ها بدون هیچ نظریه یا فرضیه‌ای از پیش تصور شده آغاز می‌شود (Delavar 2010, 307-29).
۱۲. تحلیل اسناد عبارت است از تجزیه و تحلیل محتویات نوشتاری یا تصویری، کتاب‌های درسی، انشاهای، روزنامه‌ها، مقاله‌ها، تصاویر، تبلیغات و محتویات هر نوع نوشته‌ای که می‌تواند به طرق مختلف تجزیه و تحلیل شود (Delavar 2010, 307-29).
۱۳. توصیف‌ها باید از دید و منظر افراد حاضر در آن اجتماع طرح شود. برای آگاهی بیشتر از توصیف‌ها در روش کیفی، رک. (Delavar 2010, 307-29).
14. Ethics
۱۵. فرهنگ جامع پیشرو آریان‌پور (فارسی - انگلیسی) در معنای لغوی اخلاق، دو معنا ارائه می‌دهد: ۱) خُلُق‌ها: the plural from of temperament, humors, و ۲) شیوه‌های رفتاری، ادب: ethics، همانند: اخلاق اسلامی: Islamic ethics.
۱۶. مسائل بنیادی اخلاق در هر یک از دیدگاه‌ها، تعاریف و نمودهایی دارد که بیان و توضیح آنها در این نوشتار نمی‌گنجد. برای آگاهی بیشتر، رک. (Gensler 1998).
۱۷. رأسُ الْعِلْمِ التَّمييزُ بَيْنَ الْأَخْلَاقِ وَ إِظْهَارُ مَحْمُودِهَا وَ قَمْعُ مَذْمُومِهَا (Tamimi Amadi 2002, 63, N759).
۱۸. دیدگاه فراگیر، فراتر از موضوعاتی چون فرهنگ، مذهب و اعتقادات بومی ... است. برای توضیحات جامع‌تر، رک. (Nagel 1998, 404-20).
۱۹. قوای مؤثر در پیدایش افعال و ملکات انسان بر سه دسته است: قوه عقل، قوه شهوت و قوه غضب. هر یک از این قوای سه‌گانه، رفتارها و کردارهای ویژه‌ای طلب می‌کند. برای مطالعه بیشتر، رک. (Naraghi 2003).
۲۰. انتقال ویژگی‌ها و صفات پدر و مادر - حتی نیاکان - از طریق ژن‌ها، که وراثت نیز نامیده می‌شود. در روایات اسلامی، صفات اخلاقی، مانند وفاداری، بی‌وفایی، شهامت، بزدلی، نجابت، رذالت و پستی و خودسری به عوامل ارثی نسبت داده شده است (Mesbah et al. 1995). برای مطالعه بیشتر در موضوع عامل وراثت در ویژگی‌های اخلاقی، رک. (Azarbaijani 2008, 9-28).
۲۱. عواملی است که پس از تشکیل نطفه از طریق محیط اثر می‌گذارد.
- پسر نوح با بدان بنشست   خاندان نبوتش گم شد
سگ اصحاب کهف روزی چند   پی نیکان گرفت و مردم شد
(سعدی، گلستان، باب اول)
- برای مطالعه بیشتر در مورد عوامل محیطی و چگونگی تأثیر آنها بر اخلاق، رک. (Deylami and Azarbaijani 2000).
۲۲. نقش اراده در رفتارهای اخلاقی در مراحل شکل‌گیری رفتارهای آگاهانه (هنگام توجه، ادراک، احساسات و انگیزش) ظهور می‌کند و می‌تواند با محدود کردن و کنترل عوامل زیستی محیطی، فعالانه وارد عمل شود. رشد اراده از طریق رشد آگاهی، تمرین اعمال ارادی و از طریق فرهنگ جامعه امکان‌پذیر است (Azarbaijani 2008).
۲۳. بر اساس بینش اعتقادی توحید افعالی، خداوند به صورت طولی بر همه افعال ما مؤثر است و در همه عوامل پایه‌های وراثتی، محیطی و ارادی نیز حضور دارد. افزون بر این، آیات قرآن «مبادی غیبی» و در رأس آنها خداوند را عامل مستقل ذکر می‌کند که به‌طور جدی در عرصه هستی فعال است (Azarbaijani 2008, 17).

24. Behavior

۲۵. از معانی ذکر شده برای واژه نفس، خون، تن، کالبد و جسد انسان، ذات، حقیقت هر شیء، روح و روان، ذهن و فکر را می‌توان مثال زد (Sobhaninia 2012, 39).

۲۶. در نوشتار حاضر، سه بُعد «قلب»، «عقل» و «حواس پنج‌گانه» در فرایند علم تا عمل، با عنوان «ابعاد تأثیرپذیر» ذکر شده است.
 ۲۷. هر چند به دلیل وجود اختلاف‌نظرها و سلاقی و ابهامات بسیار در امور و عوامل انسانی و رفتاری انسان نمی‌توان به‌طور دقیق و کامل مدل خودساخته‌ای ارائه داد، می‌توان چنین مدلی را به استناد و اتکای آیات وحی الهی و آموزه‌های معصومین (ع) و اولیا طراحی کرد. برای مطالعه بیشتر، رک. (Ghiasi 2013, 3-19)

۲۸. فضیلت‌گرایی نگرشی به اخلاق است که مفاهیمی محوری چون «فضیلت» و «منش» را اصل قرار می‌دهد. فضیلت‌گرایی پرسش اصلی اخلاق را زندگی خوب و چگونه بودن قرار داده است و، به‌جای بحث از قواعد، بر مفهوم منش و فضیلت تأکید دارد (Dabiri 2010, 5-22).

فهرست منابع

- Abedi, Ahmad and Alireza Shavakhi. 2010. The Comparison Between Quantitative and Qualitative Research in Behavioral Science. *Rahbord* 54: 153-68 [in Persian].
- Akvan, Mohammad. 2010. Ethics and Rejection of the Theory of Relativity from the Perspective of Allameh Tabatabai, Relying on the Tafsir al-Mizan. *Pazhouhesh Name-ye Quran va Hadith* 7: 132-48 [in Persian].
- Amiri, Alinaghi. 2007. Explaining Authority-Based Behavior. *Organizational Management Culture* 5(1): 161-81 [in Persian].
- Azarbaijani, Masoud. 2008. The Realm of Morality Psychology. *Research Quarterly in Islamic Ethics* 1(2): 9-28 [in Persian].
- Bagheri, Khosro. 1996. *New Perspectives on Philosophy of Education*. Tehran: Naqshe Hasti [in Persian].
- Bolkhari ghehi, Hasan. 2011. *The mystical Foundations of Islamic Art and Architecture*. Tehran: Sooreh Mehr Publication [in Persian].
- Dabiri, Ahmad. 2010. Virtuosity in Ethics. *Marifat-i Akhlaqi* 1: 5-22 [in Persian].
- Dehkhoda, Ali akbar. 1998. *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press [in Persian].
- Delavar, Ali. 2010. Qualitative Methodology. *Rahbord* 54: 307-29 [in Persian].
- Deylami, Ahmad and Masoud Azarbaijani. 2000. *Islam Ethics*. Qom: Maaref Publication [in Persian].
- Emomgholi, Aghil, Simon Ayvazian, Ali Zademohammad and Gholamreza Eslami. 2012. Environmental Psychology, Common Area of Architecture and Behavioral Sciences. *JOURNAL OF BEHAVIORAL SCIENCES* 4(14): 23-44 [in Persian].
- Feyz Kashani, Molla-Mohsen. 2008. *Mahjood al-Bayaza*. Mashhad: Astan Qods Razavi Publication [in Persian].
- Fisher, T. 2008. *Architectural design and ethics*. Oxford: Elsevier/Architectural Press.
- Gensler, Harry j. 1998. *Ethics: A Contemporary Introduction*. Translated by Hamide Bahreini. 2006. Tehran: Aseman-e Khial Publication [in Persian].
- Ghiasi, Gholamreza. 2013. The Factors and Stages of Moral Behavior in Islam. *Marifat-i Akhlaqi* 1: 19-36 [in Persian].
- Hottlieb Fichte. D. Breazeale, and G. Zoller. 2005. *System of ethics: According to the principles of the Wissenschaftslehre*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Javadi Amoli, Abdollah. 1999. *Principles of Ethics in the Qur'an*. Qom: Asra [in Persian].
- Khan mohammadi, Ali akbar. 1992. Magnanimity Letter of Architecture. *Soffeh* 5: 10-15 [in Persian].
- Makarem Shirazi, Naser. 1998. *Ethics in Qur'an*. Qom: Madrese Al-Emam Ali-Ebn Abi-Taleb [in Persian].
- Memarian, Gholamhossein. 2005. *A Journey on Architectural Theoretical Foundations*. Tehran: Soroush Danesh [in Persian].
- Mesbah, Ali and others. 1995. *Growth Psychology with Attitude towards Islamic Resources*. Tehran: Samt [in Persian].
- Mesbah, Mojtaba. 2007. *Ethics Philosophy*. Qom: Imam Khomeini Educational Research Institute [in Persian].
- Monadi, Morteza. 2010. *Qualitative Method and Theorization*. *Rahbord*, 54: 107-34 [in Persian].
- Motahari, Morteza. 1995. *Introduction to Islamic Sciences*. Tehran: Sadra Publication [in Persian].
- Nagel, Thomas. 1998. *Meaning of Right and Wrong*. Translated by Saeed Naji and Mehdi Mo'enzade. 2000. *Arganon* 16: 404-20 [in Persian].
- Naraghi, Molla Mehdi. 2003. *Jame Al-Sa'adat*. Translated by Jalal Al-Din Mojtavavi. Tehran: Hekmat Publications [in Persian].
- Noghrekar, Abdolhamid. 2013. *Human Perceptual Interaction with Space-Geometric Ideas in Architecture*. Tehran: Amir Kabir Publications [in Persian].
- Noghrekar, Abdolhamid, Mahdi Hamzenejad and Mohsen Deghani Tafti. 2010. Analyze of Environment's Effects on Behavior and Comportment, from Islamic Intellectuals Point of View and its Results on Built Environment Design. *Armanshahr* 5: 79-96 [in Persian].

-
- Payandeh, Abolghasem. 2004. *Nahj Al-Fesahe*. Edite by: Abd-Al-Rasool, Peymani, Mohammad Amin, Shariati. Isfahan: Khatam Al-Anbiya Publication [in Persian].
- S. Kuhn, Thomas. 2010. *The Structure of Scientific Revolutions*. Translate by: Saeed Zibakalam. Tehran: Samt Publication [in Persian].
- Sadeghi, Hadi and Mohammad taghi Sobhani nia. 2011. The place of self-knowledge in human moral behavior. *Research Quarterly in Islamic Ethics* 4(12): 9–32 [in Persian].
- Shuari nizhad, Ali akbar. 1999. *Notes on Motivational Theories in Education*. Teharn: Nashr-e Ney [in Persian].
- Sobhaninia, Mohammad taghi. 2012. The soul and dimensions of its containment in the Quran and hadith. *Marifat-i Akhlaqi* 11: 37–28 [in Persian].
- Tamimi Amadi. 2002. *Tasnif Al-Hekam, Dor Al-Kalm*. Translated by: Mostafa Derayati. Mashhad: Zarih Aftab Publication [in Persian].